

14. Bos L. Pre-commercial Public Procurement. A missing link in the European Innovation Cycle. Public needs as a driver for innovation / L. Bos, S. Corvers [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eupian.eu/upload/knowledgebase/bos_corvers_ta_5_20061_def11_version.pdf.
15. Interested in developing robotics elderly? New international pre-commercial procurement launched by SILVER [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vinnova.se/en/Publications-and-events/News/2013/130308-Pre-Commercial-Procurement/>.
16. PCP Competition : Supporting Independent Living for the Elderly through Robotics (SILVER) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.silverpcp.eu/public/wp-content/uploads/2013/03/SILVER_01-Invitation-to-tender.doc.pdf.
17. Policy Recommendations for advancing Pre-Commercial Procurement in Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://procurement-forum.eu/>.
18. Pre-commercial Procurement : Driving innovation to ensure sustainable high quality public services in Europe : Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions COM (2007) 799 final [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/invest-in-research/pdf/download_en/com_2007_799.pdf.
19. On procurement by entities operating in the water, energy, transport and postal services sectors and repealing : Directive 2004/17/EC Directive 2014/25/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 // OJ. – 2014. – L 94. – P. 243–374.
20. On public procurement and repealing : Directive 2004/18/EC : Directive 2014/24/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 // OJ. – 2014. – L 94. – P. 65–242.
21. Research handbook on EU Public Procurement Law ; ed. Bovis C. – UK. : Edward Elgar Publishing Limited, 2016. – 672 p.
22. Edquist C. Why Pre-Commercial Procurement is not Innovation Procurement / C. Edquist, J. M. Zabala-Isturriagaioitia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wp.circle.lu.se/upload/CIRCLE/workingpapers/201211_Edquist_Zabala.pdf.

УДК 346.91:347.98

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ У ВИГЛЯДІ ШТУЧНОЇ ЗМІНИ ПІДСУДНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ СПРАВИ

ABUSE OF DUE-PROCESS RIGHTS IN THE FORM OF ARTIFICIAL CHANGE OF JURISDICTION OF A COMMERCIAL CASE

Петренко Н.О.,
аспірант кафедри адміністративного та господарського права
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Стаття присвячена актуальному теоретичному та практичному питанню господарського процесуального права України щодо зловживання учасниками процесу наданими їм процесуальними правами. Детально досліджується необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи, або завідомо безпідставне залучення особи в якості відповідача з тією ж метою в рамках проекту Господарського процесуального кодексу України, оприлюдненого Радою з питань судової реформи при Президенті України, чинного законодавства та судової практики.

Ключові слова: підсудність, зловживання процесуальними правами, зміна підсудності.

Стаття посвячена актуальному теоретичному і практичному вопросу хозяйственного процессуального права Украины относительно злоупотребления участниками процесса процессуальными правами. Детально исследуется необоснованное или искусственное объединение исковых требований с целью изменения подсудности дела, или заведомо безосновательное привлечение лица в качестве ответчика с той же целью в рамках проекта Хозяйственного процессуального кодекса Украины, обнародованного Советом по вопросам судебной реформы при Президенте Украины, действующего законодательства и судебной практики.

Ключевые слова: подсудность, злоупотребление процессуальными правами, изменение подсудности.

The article deals with an urgent theoretical and practical issue of the Commercial Procedure Code of Ukraine on abuse of due-process rights by the trial participants. This article analyzes baseless or factitious of consolidation of claims under the lawsuit with the purpose of changing of jurisdiction of a commercial case, or baseless involvement of a person as a respondent with the same purpose as a part of a project of the Commercial Procedure Code of Ukraine, promulgated by the Council on Judicial Reform by the President of Ukraine, current legislation and judicial practice.

It gives reasons for the necessity of assignment of responsibilities for abuse of due-process rights by the participants and determines the conformity of availability of such institution with the practice of the European Court of Human Rights.

This article includes the investigations of grounds and order of bringing a person to responsibility for abuse of his/her due-process rights in the part of changing jurisdiction with the purpose of adjudication in the court which is more convenient for the plaintiff.

In the result of investigation it was proposed to fix the general order of appealing of court judgment on bringing a trial participant to responsibility for abuse of his/her due-process rights what has led to the artificial change of jurisdiction. Also, we consider that it would be reasonable to determine a time limit during which the question of bringing a trial participant to responsibility for abuse of his/her due-process rights has to be solved. Besides, there was explained the obligatoriness of informing a person, who is bringing to responsibility with purpose of his/her participation in the court's hearing on the given question.

A special attention is paid to qualification of actions of a person, who is bringing to responsibility for abuse of his/her due-process rights given by the law, since the changing of jurisdiction could be a deliberate action of a plaintiff or his/her representatives and mistake of a lawyer, representative or other person, who had no intentions to take a dispute to a specific court. The grounds for qualification of actions of the trial participant in the part of abuses of due-process rights with the purpose of artificial changing of jurisdiction over dispute have been proposed.

Additionally, there was explained a necessity of changing the project of Commercial Procedure Code of Ukraine in the part of calculation of fine sanctions for abuses of due-process rights by the trial participants.

Key words: jurisdiction, abuse the due-process rights, change of jurisdiction.

Діючим Господарським процесуальним кодексом України (далі – ГПК України) на сторони покладено обов'язок добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони (ч. 3 ст. 22 ГПК України). Проте, жодної подальшої конкретизації вказана норма не отримала. Зокрема, не передбачено переліку та ознак дій, які можуть вважатися недобросовісним користуванням даним обов'язком, правил кваліфікації таких дій, порядку притягнення до відповідальності за їх вчинення, види і розміри такої відповідальності.

Слід зауважити, що дотепер питання кваліфікації дій учасників справи як зловживань процесуальними правами вирішувалися на рівні листів та роз'яснень Вищого господарського суду України та Верховного Суду України, які мають лише рекомендаційний характер. У науковій літературі також неодноразово зверталася увага на необхідність подальшого законодавчого розвитку інституту відповідальності за зловживання процесуальними правами.

У зв'язку з цим актуальною видається розробка проекту ГПК України, оприлюдненого Радою з питань судової реформи при Президенті України [1], однією з численних новел якого є впровадження відповідальності учасників господарського процесу за зловживання своїми процесуальними правами.

Метою статті є дослідження зловживання процесуальними правами у вигляді штучної зміни підсудності господарської справи.

Вважаємо, що в контексті запропонованих змін особливої уваги заслуговує п. 4 ч. 2 ст. 41 проекту ГПК України, яким закріплено, що в залежності від конкретних обставин суд може визнати зловживання процесуальними правами дії, які суперечать завданню господарського судочинства, зокрема: необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи, або завідомо безпідставне залучення особи в якості відповідача (співвідповідача) з тією ж метою [1]. Вказане пов'язано з тим, що обов'язку учасника процесу (в даному випадку – позивача) добросовісно дотримуватися своїх прав в частині визначення підсудності, об'єднання позовних вимог кореспондує конституційно закріплене право особи на звернення до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Тобто межа між правом на звернення до суду та зловживанням цим правом з метою штучної зміни підсудності є нечіткою.

Дослідник у сфері зловживання правом А. В. Смітюх зазначає, що зловживання процесуальним правом може бути як деструктивним, так і конструктивним, у тому сенсі, що воно може сприяти швидкому розв'язанню спору та припиненню правової невизначеності, хоча й всупереч закону [2, с. 78-79]. В наведеному ракурсі зловживання процесуальним правом з метою штучної зміни підсудності спору має виключно деструктивний характер та призводить до «перетягування» розгляду спору на територію, що є більш зручною для позивача, і може мати на меті приховування існування судової справи для протилежної сторони.

Вважаємо, що закріплення відповідальності за зловживання сторонами процесуальними правами є обґрунтованим та відповідає практиці Європейського суду з прав людини. Так, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі Голдер (Golder) проти Сполученого Королівства від 21 лютого 1975 року зазначається, що право на доступ до правосуддя не є абсолютним та необмеженим [3]. У справі Юніон Аліментаріа Сандерс С. А. проти Іспанії Європейський суд з прав людини у рішенні від 07 липня 1989 року встановив, що заявник зобов'язаний тільки «демонструвати готовність приймати участь у всіх етапах розгляду, що мають до нього безпосереднє відношення, утримуватися від використання прийомів по затягуванню

процесу, а також максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури слухань» [4]. Виходячи із наведеного вище, вбачається, що закріплення в процесуальному законодавстві поняття та випадків зловживання своїми правами сторонами по справі є теоретично обґрунтованим та відповідає євроінтеграційним процесам в Україні.

Тому вважаємо за необхідне приділити більш детальну увагу зловживанню заявником своїми правами при застосуванні правил підсудності.

На жаль, до штучної зміни підсудності різними шляхами вдаються досить часто. Прикладом необґрунтованого об'єднання вимог видається ухвала господарського суду Чернівецької області від 12 квітня 2016 року по справі № 926/615/16, у якій зазначається, що у своїй позовній заяві позивач визначив у якості відповідача акціонерний комерційний інноваційний банк «УкрСиббанк», у якого, на думку позивача, існує обов'язок звернутися до відповідних органів із заявою про зняття заборони на відчуження спірного майна, а саме майна, що є предметом укладеного між сторонами договору іпотеки №8548/1 від 05 лютого 2008 року.

Суд у вказаній ухвалі доходить висновку, що спірні правовідносини між сторонами виникли у зв'язку з існуванням між ними договірних правовідносин.

Зокрема, господарський суд зазначив, що фактично предметом позову у даній позовній заяві є зняття заборони відчуження майна та вилучення записів з Єдиного державного реєстру заборони відчуження об'єктів нерухомого майна, а також реєстрація припинення іпотеки та вилучення запису з Державного реєстру іпотек. Тому зазначення у позовній вимозі про необхідність усунення перешкод у користуванні майном було розтлумачено судом як «штучна зміна територіальної підсудності» [5].

Тому суд, зокрема, зазначив, що підсудність даного спору повинна визначатись за місцезнаходженням відповідача, яким позивач визначив АКІБ (ПАТ) «УкрСиббанк» та місцезнаходженням якого є м. Харків, пров. Московський, 60. Таким чином, за вказаною ухвалою господарського суду Чернівецької області від 12 квітня 2016 року по справі № 926/615/16 даний спір було віднесено до територіальної підсудності господарського суду Харківської області [5].

Аналізуючи вказану ухвалу, потрібно зазначити, що у зв'язку із кваліфікацією дій позивача як таких, що спрямовані на штучну зміну підсудності спору, вказану справу передано за підсудністю до належного господарського суду. Отже, одночасно із вирішенням питання про передачу справи за підсудністю та ухваленням відповідного судового рішення повинно вирішуватися і питання про притягнення позивача до відповідальності за зловживання процесуальними правами та накладення на нього штрафу. При цьому оскарження ухвал про передачу справи за підсудністю можливе у загальному порядку, визначеному ГПК України, тобто в апеляційному та касаційному порядку.

За аналізом вищевказаного п. 4 ч. 2 ст. 41 проекту ГПК України доречно зауважити, що сторона може вчинити дві дії, які в подальшому будуть кваліфікуватися як зловживання процесуальними правами. Це, по-перше, необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності господарської справи; по-друге, завідомо безпідставне залучення особи в якості відповідача (співвідповідача) з тією ж метою. Звертає на себе увагу той факт, що запропонована диспозиція п. 4 ч. 2 ст. 41 проекту ГПК України є альтернативною. Тобто, використовуючи сполучник «або», передбачаються два варіанти поведінки, в результаті яких особа може бути притягнута до відповідальності. Проте, можлива ситуація, коли позивач по справі не тільки залучить відповідача з метою штучної зміни підсудності спору, але й пред'явить до нього вимогу

надання обґрунтування своїм діям. У такому разі у суду можуть виникнути ускладнення стосовно притягнення цієї особи до відповідальності та правильності обчислення розміру штрафу. В такому випадку господарському суду необхідно буде вирішити, чи є такі дії одним правопорушенням чи двома окремими правопорушеннями (безпідставне об'єднання відповідача та штучне об'єднання вимог); чи необхідно розцінювати одну дію як первинну, а іншу – як вчинення повторного зловживання своїм правом стороною.

З метою уникнення непорозумінь та труднощів при тлумаченні норм законодавства і з урахуванням того, що норма права повинна бути чіткою та зрозумілою, отже, виключати можливість подвійного тлумачення, пропонуємо сполучник «або» п. 4 ч. 2 ст. 41 проекту ГПК України доповнити сполучником «та» і читати наступним чином: «та /або».

Як зазначалося вище, ухвала про притягнення особи до відповідальності за вчинення дій, які призводять до штучної зміни підсудності, має ухвалюватися в одному часовому проміжку із ухвалою про передачу справи за підсудністю. Вказане пов'язано з тим, що кваліфікація дій позивача як зловживання процесуальним правом з метою штучної зміни підсудності буде здійснюватися під час аналізу матеріалів справи та прийняття рішення про передачу справи за підсудністю. Частина 1 ст. 17 ГПК України містить положення про те, що якщо справа не підсудна даному господарському суду, матеріали справи надсилаються господарському судом за встановленою підсудністю не пізніше 5 днів з дня надходження позовної заяви або винесення ухвали про передачу справи. Вказана норма збережена в запропонованому Радою з питань судової реформи проекті ГПК України (ч. 1 ст. 29 проекту ГПК України [1]).

Слід зауважити, що відповідно до ч. 4 ст. 132 проекту ГПК України постанову суду апеляційної інстанції за результатами перегляду ухвали про накладення штрафу (в тому числі за зловживання процесуальними правами) є остаточною і оскарженню не підлягає [1]. Однак, вказане не можна підтримати. По-перше, скасування ухвал про передачу справи за підсудністю у касаційній інстанції є непоодиноким. По-друге, процедура оскарження ухвал про застосування заходів примусу не перешкоджає подальшому розгляду справи, а тому не може призвести до подальшого зловживання сторонами своїми правами та обов'язками у вигляді затягування розгляду. Тобто інстанційність оскарження судових рішень про підсудність спору повинна відповідати інстанційності оскарження ухвал, якими застосовуються заходи процесуального впливу за зловживання сторонами своїми процесуальними правами. Лише в такому випадку буде забезпечено максимальне дотримання прав сторін господарського процесу при притягненні їх до відповідальності за зловживання правом у вигляді необґрунтованого або штучного об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності господарської справи, або завідомих безпідставного залучення особи в якості відповідача (співвідповідача) з тією ж метою.

Підсумовуючи наведене, пропонуємо виключити із досліджуваного проекту ч. 4 ст. 132 ГПК України та, відповідно, передбачити можливість оскарження судових рішень про застосування штрафних санкцій за зловживання процесуальними правами у загальному порядку.

З урахуванням вищевказаного, з метою запобігання зловживанням процесуальними правами у вигляді штучної зміни підсудності господарської справи пропонуємо наступне:

1. У разі виявлення підстав для притягнення особи до відповідальності згідно п. 4 ч. 2 ст. 41 та п. 2 ч. 1 ст. 132 проекту ГПК України суддя у 5-денний строк повинен прийняти процесуальне рішення про передачу справи за підсудністю. При цьому вбачається, що для вирішення питання про застосування заходів процесуального примусу

необхідно більше часу, ніж для передачі справи за підсудністю до належного господарського суду. Це обумовлюється основними принципами юридичної відповідальності, а саме принципами законності, справедливості, правом на захист особи, притягнутої до відповідальності, тощо. Таким чином, повідомлення позивача при вирішенні питання про притягнення учасника судового процесу до відповідальності за необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи, або завідомих безпідставне залучення особи в якості відповідача (співвідповідача) з тією ж метою повинно бути обов'язковим. А необхідність здійснення такого повідомлення слід закріпити на законодавчому рівні. Вважаємо, що вказане забезпечить не тільки дотримання основних принципів притягнення особи до відповідальності, але й неупередженість та об'єктивність судді при прийнятті такого процесуального рішення, оскільки невірно визначена підсудність може бути як юридичною помилкою, вчиненою в результаті недосвідченості, так і мати певну мету, а саме – штучну зміну підсудності спору.

2. Закріплення 15-денного строку для вирішення питання щодо притягнення особи до відповідальності за п. 4 ч. 2 ст. 41 та п. 2 ч. 1 ст. 132 проекту ГПК України, протягом якого особа зможе отримати повідомлення про призначення розгляду справи та підготуватися до неї.

Ще одним важливим питанням стосовно притягнення особи до відповідальності за зловживання процесуальними правами з метою штучної зміни підсудності є правильна кваліфікація дій цієї особи. Як зазначалося вище, неправильно визначена підсудність спору може бути помилкою юриста, представника або іншої особи, які не мали на меті передачу спору до якогось певного суду. Вказана помилка може бути зумовлена неграмотністю, недосвідченістю юриста або недосконалістю норм чинного законодавства, які призводять до невірного чи подвійного тлумачення норм, що закріплюють правила визначення підсудності господарських спорів. У такому випадку немає підстав для притягнення особи до відповідальності. Для вірного застосування норм процесуального права, якими закріплена можливість притягнення особи до відповідальності за зловживання своїми правами з метою штучної зміни підсудності, необхідно виділяти певні критерії, за якими можна буде кваліфікувати дії правопорушника.

Кваліфікація є логічним співвідношенням певних протиправних дій з нормою законодавства та відповідним покаранням. Метою кваліфікації є встановлення та закріплення певних умов, які є обґрунтованими підставами для притягнення особи до відповідальності. Отже, окреслення таких умов у господарському процесуальному праві є необхідним.

Так, А. В. Смітюх пропонує такий механізм кваліфікації:

1. Установлення відсутності в діях учасника справи, що здійснює процесуальні права, легітимного прагнення до захисту своїх прав від порушень, викладених у позові (скарзі, заяві), або легітимного прагнення до отримання певних переваг, передбачених процесуальним законом, із посиланням на Рішення Конституційного Суду України у справі про охоронюваний законом інтерес від 01 грудня 2004 року № 18-рп/2004.

2. Констатація використання процесуального права всупереч його соціальному призначенню та, як наслідок, констатація недобросовісності дій учасника справи, що здійснює процесуальні права із посиланням на ч. 2 ст. 22 ГПК України.

3. Констатація зловживання учасником процесуальними правами із посиланням на ст. 13 ЦК України, оскільки недобросовісне здійснення процесуальних прав порушує моральні засади суспільства. За наявності підстав можливе також посилання на ч. 4 ст. 434 ГПК України.

4. Установлення виду зловживання процесуальним правом із посиланням на ст. 13 ЦК України: шикани, якщо

права здійснено із наміром спричинити шкоду іншій особі; або зловживання правом в інших формах [6, с. 176-177].

Проте, наведений механізм має певні недоліки, враховуючи які доречним видається виділяти наступні підстави кваліфікації дій учасників процесу в частині зловживання процесуальними правами з метою штучної зміни підсудності спору:

1. Метою дій учасника процесу є віднесення розгляду спору до більш «зручного» для нього господарського суду. Ознакою наявності такої мети буде виступати, наприклад, віддаленість суду, який буде вирішувати спір по суті, від відповідача, до якого пред'являється більшість позовних вимог.

2. Способом реалізації зазначеної мети є безпідставне залучення особи в якості відповідача (співвідповідача) по справі або необґрунтоване об'єднання позовних вимог.

3. Наявність реальної загрози розгляду справи у строк, значно більший, ніж передбачено діючим ГПК України.

4. Дисбаланс прав та обов'язків позивача і відповідача, що призведе до порушення загальних засад судочинства на користь одного з них, а саме порушення принципу рівності учасників перед законом і судом та змагальності сторін.

Доречно також звернути увагу на розмір штрафних санкцій, закріплених вищевказаним проектом ГПК України. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 132 даного проекту «суд може винести ухвалу про стягнення в доход Державного бюджету України з відповідної особи штрафу у розмірі від п'яти до п'ятдесяти мінімальних заробітних плат у випадках зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству» [1].

Для порівняння, слід зазначити, що в ГПК Республіки Білорусь застосовується дещо інший підхід до визначення розміру штрафних санкцій за зловживання процесуальними правами. Так, згідно з ч. 2 ст. 1331 ГПК Республіки Білорусь суд, який розглядає економічні справи, має право стягнути судові витрати у справі, у тому числі витрати, понесені особами, що беруть участь у справі, за їх письмовою заявою, зі сторони, яка припустилася зловживання своїми процесуальними правами або не виконала своїх процесуальних обов'язків, якщо це привело до відкладення судового засідання, затягування судового процесу, перешкоджання розгляду справи і прийняттю законного і обґрунтованого судового рішення [7]. Вважаємо, що позиція білоруського законодавця не відповідає правовій природі інституту судових витрат. Так, О. В. Богомол слушно зазначає, що судовими витратами у господарському про-

цесуальному праві слід визнавати грошові кошти, право на оплату та обов'язок щодо сплати, відшкодування яких виникає в учасників господарського процесу на підставі закону або рішення суду з конкретного спору у зв'язку з розглядом справи господарської юрисдикції [8, с. 24]. При цьому вона відмічає, що судові витрати, яких зазнає кожна сторона, є або вимушеними (тобто особа зобов'язана їх сплатити для отримання доступу до певних благ), або необхідними (щоб довести свою позицію у суді) [8, с. 17], в той час як метою господарсько-процесуальної відповідальності є виховання учасників господарського процесу, зміцнення законності та підвищення рівня правової культури сторін господарського судового процесу.

У зв'язку з чим більш обґрунтованою видається позиція національного законодавця, який відокремлює судові витрати від штрафних санкцій за порушення норм процесуального законодавства. Проте, до запропонованої законодавчої конструкції також виникають певні запитання. Так, розмір штрафу розраховується із застосуванням розміру мінімальної заробітної плати. Однак, не враховується, що вказаний розмір може змінюватися декілька разів на рік. Зокрема, розміри мінімальної заробітної плати на 2016 рік затверджені Законом України «Про Державний бюджет України на 2016 рік» від 25 грудня 2015 року № 928-VIII і відповідно до ст. 8 зазначеного Закону становлять з 1 січня – 1378 гривень, з 1 травня – 1450 гривень, з 1 грудня – 1600 гривень [9]. Наприклад, якщо особа звернулася із позовною заявою до суду наприкінці листопада 2016 року і буде притягнена до відповідальності в порядку ст. 132 проекту ГПК України в грудні 2016 року, то виникає питання, з урахуванням якого розміру мінімальної заробітної плати повинні судом бути розраховані штрафні санкції. З метою уникнення в практичній діяльності плутанини видається доречним закріпити, що розрахунок здійснюється з урахуванням розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня календарного року, в якому постановлюється ухвала про притягнення особи до відповідальності. Така підстава розрахунку узгоджуватиметься із правилами розрахунку судового збору, закріпленими Законом України «Про судовий збір».

Узагальнюючи наведене, вбачається, що закріплення в ГПК України відповідальності осіб за зловживання своїми процесуальними правами буде ефективним та вагомим засобом встановлення балансу прав та обов'язків учасників судового процесу. До того ж, впровадження зазначених змін дозволить підвищити ефективність та оперативність господарського судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект Господарського процесуального кодексу України від 05 квітня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jrc.org.ua/upload/steps/b6d283709aed706c26769e4ec13a0446.pdf>.
2. Смітюх А. В. Щодо розмежування понять «процесуальна диверсія» та «зловживання процесуальними правами» у господарському процесі / А. В. Смітюх // *Materiały czwartej międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka : teoria i praktyka – 2007»* (m. Przemysł, 16–31 sierpnia 2007 roku). – Przemysł : Nauka i studia, 2007. – С. 77–79.
3. *Справа Голдер (Golder) проти Об'єднаного Королівства* : Рішення Європейського суду з прав людини від 21 лютого 1975 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_086/page?text=%E0%E1%F1%EE%EB%FE%F2%ED#w11.
4. *Справа Юніон Аліментаріа Сандерс С. А. проти Іспанії* : Рішення Європейського суду з прав людини від 07 липня 1989 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57618#%22itemid%22:%22001-57618%22>.
5. Ухвала господарського суду Чернівецької області від 12 квітня 2016 року по справі № 926/615/16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57167169>.
6. Смітюх А. В. Добросовісність та зловживання правами у господарському процесі / А. В. Смітюх // *Ринкова економіка : сучасна теорія і практика управління*. – 2006. – Том 9 (Випуск 10). – С. 171–177.
7. Господарський процесуальний кодекс Республіки Білорусь від 15 грудня 1998 року № 219-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://etalonline.by/?type=text®num=НК9800219#load_text_none_1_.
8. Богомол О. В. Судові витрати у господарському судочинстві України : монографія / О. В. Богомол. – К. : Центр учбової літератури, 2015. – 168 с.
9. Про Державний бюджет України на 2016 рік : Закон України від 25 грудня 2015 року № 928-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/928-19>.